

Aleksandra Mach

Uniwersytet Rzeszowski

Zjawisko nastoletniego rodzicielstwa wśród uczniów z niepełnosprawnością intelektualną

Celem podjętych badań było ustalenie skali zjawiska nastoletniego rodzicielstwa wśród uczniów z niepełnosprawnością intelektualną uczęszczających do szkół i ośrodków specjalnych. Za górną granicę zostania matką lub ojcem przyjęto 19 rok życia. Uznano, że młodzi ludzie, którzy zostają rodzicami w wieku 19 lat, są dopiero u progu dojrzałego życia, bez stabilizacji życiowej w zakresie pracy zawodowej, posiadania własnego mieszkania, samodzielności finansowej i ekonomicznej. Uczniowie z niepełnosprawnością, zwłaszcza intelektualną, będąc dziewiętnastolatkami, na ogół jeszcze uczęszczają do szkół specjalnych. A zatem, w sytuacji zjawiska nastoletniego rodzicielstwa wsparcie ze strony pedagogów może być nieocenione dla przyszłości młodych rodziców, ich dziecka i najbliższych. W badaniach wzięły udział 34 placówki z 12 województw Polski. Większość placówek stanowiła specjalne ośrodki szkolno-wychowawcze, zespoły szkół specjalnych, ale też zespoły placówek szkolno-wychowawczo-rewalidacyjnych. W przypadku szkół średnich najliczniej reprezentowane były specjalne szkoły/klassy zawodowe i specjalne szkoły przysposabiające do pracy. W celu określenia skali zjawiska nastoletniego rodzicielstwa w populacji uczniów z niepełnosprawnością ustalono sześć przedziałów czasowych wyznaczonych przez dany rok szkolny (ostatni okres nie zamknięto w konkretnym przedziale), a mianowicie: 2015/2016, 2014/2015, 2013/2014, 2012/2013, 2011/2012, 2010 i wcześniej.

Słowa kluczowe: nastoletnie rodzicielstwo, uczeń z niepełnosprawnością, uczeń z niepełnosprawnością intelektualną, szkoły specjalne, edukacja seksualna

Teenage parenthood among students with intellectual disability

The objective of this research was to find out the scale of teenage parenthood among students with intellectual disability who attend special education schools. It has been assumed that the upper age limit of becoming a mother or a father is 19 years. Another assumption made in the study has been that young people who become parents at the age of 19 are only starting their adult lives, thus they have no professional stability or their own flat and are not financially and economically independent. Students with disability, in particular of intellectual character, mostly still attend special education schools when they are 19. Therefore, when dealing with teenage parenting, the support provided by teachers may be of utmost importance for the future of young parents, their baby and close relatives. The research involved thirty four facilities from twelve provinces in Poland. Most of them were special education and care centers, special education school complexes but also complexes of special care, education and revalidation centers. In the case of secondary schools, special basic vocational schools/classes and vocational preparatory schools were the most represented ones. To determine the scale of teenage parenting six time ranges were adopted that

correlated with specific school years [except the last period which did not close at a fixed time], i.e. 2015/2016, 2014/2015, 2013/2014, 2012/2013, 2011/2012, 2010 and earlier.

Keywords: teenage parenthood, student with disability, student with intellectual disability, special education schools, sexual education

Wprowadzenie

Badacze zjawiska nastoletniego rodzicielstwa zwracają uwagę na tendencję przesuwania się granicy wieku urodzeń, ale też na obniżanie się wieku inicjacji seksualnej [Bidzan 2013: 18; zob. Skowrońska-Pućka 2016a: 218]. Współcześnie problem ciąży nastolatek w Polsce jest mniejszy w porównaniu do innych krajów. Jak podaje M. Bidzan [2013: 22, por. Skowrońska-Pućka 2016b: 194; Bakiera, Szczerbal 2018: 104] dotyczy on około 3,4–6,0%, maksymalnie do 8% ogólnej liczby wszystkich ciąży, a rozpiętość danych wynika z przyjętej granicy wieku nastoletnich ciąży. A. Sarnat-Ciastko [2008: 143–145] zaznacza, iż oprócz różnic w definiowaniu granic nastoletniego macierzyństwa, nie zawsze podejmuje się analizy możliwych dokonanych w Polsce aborcji przez nastoletnie dziewczęta. Liczba ciąży u nastolatek zależy m.in. od położenia geograficznego i kultury kraju. Nastolatki w ciąży w niektórych państwach latynoskich, afrykańskich czy arabskich nie budzą kontrowersji [Bidzan 2013: 20–21, por. Bakiera, Szczerbal 2018: 104].

P. Bunio-Mroczek [2014: 354] twierdzi, że ze względu na wciąż zmniejszającą się skalę nastoletniego rodzicielstwa, problematyka ta nie jest zbyt często podejmowana na gruncie polskim. W literaturze przedmiotu podkreśla się również większe zainteresowanie nastoletnim macierzyństwem, aniżeli nastoletnim ojcostwem. Uważa się nawet, że terminy nastoletnie macierzyństwo i nastoletnie rodzicielstwo stają się niemalże synonimami [Bidzan 2013: 26; Bunio-Mroczek 2014: 355]. Nastoletnie ojcostwo także jest zjawiskiem o tendencji spadkowej obserwowanej od początku lat 90 XX w. Liczba nastoletnich ojców bywa trudna do ustalenia z kilku powodów. Zdarza się, że dziewczęta nie potrafią wskazać wieku ojca ich dziecka, albo też sami chłopcy nie mają świadomości, że są rodzicami. Niepełnoletnie dziewczęta zachodzą w ciążę ze swoimi rówieśnikami, ale dochodzi i do takich sytuacji, w których ojcem okazuje się być pełnoletni partner [Bidzan 2013: 26–27].

Oszacowanie skali nastoletniego rodzicielstwa nie jest proste zwłaszcza – jak już zaznaczono – w przypadku ojcostwa. Problem ten dotyczy również nastoletniego rodzicielstwa osób z niepełnosprawnością. W zasadzie brakuje informacji o częstotliwości występowania nastoletniego macierzyństwa i ojcostwa w tej grupie. Polskie dane statystyczne koncentrują się na ogólnej populacji nastolatków. Nie inaczej te kwestie prezentowane są w statystykach zagranicznych. Niektórzy

badacze sygnalizują, że nastolatki z niepełnosprawnością są w przybliżeniu o 15% bardziej narażone na ciężę i rodzicielstwo niż pełnosprawne. Podaje się też, że młodzi z niepełnosprawnością zostają rodzicami przed ukończeniem 20 lat częściej niż osoby pełnosprawne. Zjawisko to dotyczy z reguły kobiet z różnymi rodzajami niepełnosprawności [Shandra 2011, za: Linton i in. 2014: 92; Shandra, Chowdhury 2012: 518–519; zob. Mach 2017: 298–300]. Co istotne, nastoletnie rodzicielstwo dziewcząt i chłopców z niepełnosprawnością rzadko stanowi przedmiot badań nie tylko w Polsce, ale i w innych krajach.

1. Skala zjawiska nastoletniego rodzicielstwa według najnowszych danych Głównego Urzędu Statystycznego

Na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) w Polsce na przestrzeni lat 1990–2016 obserwuje się systematyczną tendencję zmniejszania się liczby urodzeń żywych przez matki w wieku 19 lat i mniej (1990 – 8,05%; 2000 – 7,34%; 2010 – 4,46%; 2016 – 2,96%) [GUS 2017: 266].

W 2016 r. GUS odnotował 11 320 urodzeń żywych przez nastoletnie matki. Uwzględniając wiek nastoletnich matek zauważa się, że im starsza grupa wiekowa tym większa liczba urodzeń. Liczba urodzeń żywych przez najmłodsze matki, a więc będące w wieku 15 lat i mniej, wyniosła 253, czyli 2,24% wszystkich nastoletnich urodzeń. Wśród szesnastolatek liczba urodzeń jest już trzykrotnie większa i wyniosła 6,79% w grupie matek nastoletnich. Widoczny wzrost urodzeń wystąpił w populacji dziewcząt siedemnastoletnich (14,98%), a zwłaszcza osiemnastoletnich (28,84%). Największy odsetek odnotowano w najstarszej grupie matek nastoletnich, a więc wśród dziewiętnastolatek, który stanowił prawie połowę wszystkich urodzeń żywych badanej populacji (47,15%).

Prezentowane dane wydają się szczególnie istotne z perspektywy kolejności urodzenia dziecka przez matkę nastoletnią. Zdecydowana większość matek piętnastoletnich i młodszych to pierworódki, ale u sześciu dziewczynek w analizowanym 2016 r. było to urodzenie drugiego dziecka. Przypadki urodzenia kolejnego dziecka wśród nastolatek wzrasta w kolejnych grupach wiekowych, nie tylko pod względem liczby urodzeń, ale także liczby kolejnego urodzenia. I tak, jedna szesnastoletnia matka urodziła trzecie dziecko, tak samo dwie siedemnastolatki i sześć osiemnastolatek. W grupie matek dziewiętnastoletnich cztery kobiety zostały po raz czwarty matkami, a jedna już po raz piąty.

Według danych GUS urodzeń żywych w populacji nastoletnich kobiet żyjących w środowisku miejskim było 6015, a w środowisku wiejskim 5305. Zarówno w miastach, jak i na wsiach liczba urodzeń zwiększa się wraz z wiekiem nastolet-

nich matek. Należy zauważyć, że odsetek urodzeń przez nastoletnie matki z najmłodszych grup wiekowych jest wyższy w miastach niż na wsiach. W przypadku piętnastolatek lub dziewcząt młodszych wyniósł on 2,78% i 8,08% u szesnastolatek ze środowisk miejskich. Z kolei w środowisku wiejskim odsetek tych urodzeń stanowił 1,62% u piętnastolatek lub młodszych dziewcząt oraz 5,33% u szesnastolatek. Odwrotną sytuację obserwuje się w populacji dziewcząt siedemnasto-, osiemnasto-, i dziewiętnastoletnich, ponieważ tu odsetek urodzeń we wskazanych grupach wiekowych okazuje się wyższy na wsiach niż w miastach. Przedstawia się on następująco: 14,95% – 17 lat, 28,54% – 18 lat, 45,65% – 19 lat (miasto) oraz 15,03% – 17 lat, 29,18% – 18 lat, 48,84% – 19 lat (wieś). O ile taka tendencja rozkładu wyników występuje także w kategorii pierworództwa, w pozostałych kategoriach nie jest już na tyle jednoznaczna. Dla przykładu odsetek urodzeń drugiego dziecka jest nieco wyższy w grupie siedemnastolatek czy osiemnastolatek z miast niż ze wsi.

Kolejne dane za 2016 r. obrazują liczbę urodzeń żywych przez matki w wieku 19 lat i mniej z uwzględnieniem ich stanu cywilnego. I tak, większość z nich, czyli 9626 (85,04%) kobiet urodziła dziecko będąc w stanie pozamałżeńskim, a 1694 (14,96%) będąc w związku małżeńskim [GUS 2017: 281]. Zdecydowana większość kobiet, bo 6273 (55,42%), legitymowała się gimnazjalnym poziomem wykształcenia. Z kolei 1937 (17,11%) matek posiadała wykształcenie podstawowe, 1582 (13,98%) średnie, 1477 (13,05%) zasadnicze zawodowe, a 41 (0,36%) niepełne podstawowe [GUS 2017: 285]. W 2016 r. na każde 1000 nastolatek w wieku od 15 do 19 lat przypadło 12 urodzeń, a więc tyle samo co w roku 2015. Współczynnik płodności nastoletnich dziewcząt jest wyższy we wcześniejszych latach. Stanowił on w 2010 r. 15 urodzeń na 1000 kobiet w wieku 15 do 19 lat, w 2000 r. 17 urodzeń oraz dwukrotnie więcej w 1990 r., bo 34 urodzenia [GUS 2017: 289].

Najwyższy współczynnik płodności wśród nastoletnich kobiet w 2016 r. odnotowano w województwach: pomorskim – 16,9%, warmińsko-mazurskim – 16,8%, lubuskim – 16,6%, zachodniopomorskim – 16,1% i kujawsko-pomorskim – 15,3%. Najniższy współczynnik płodności w analizowanej populacji stwierdzono w województwach: podkarpackim – 7,7%, małopolskim – 8,5%, świętokrzyskim – 9,6% i podlaskim – 9,6% oraz mazowieckim – 9,8% [GUS 2017: 290]. Najwyższą płodność kobiet, czyli urodzenia żywe na 1000 kobiet w wieku 15–19 lat w miastach liczących w 2016 r. 100 tys. mieszkańców i więcej, odnotowano w: Wałbrzychu – 26,0%, Zabrzu – 21,1%, Bytomiu – 17,8%, Włocławku – 16,5%, Rudzie Śląskiej – 16,1%. Najniższy wskaźnik zaobserwowano w: Rzeszowie – 2,9%, Kielcach – 5,8%, Koszalinie – 5,9%, Białymstoku – 6,3%, Tarnowie – 6,9% [GUS 2017: 292]. W analizowanej grupie kobiet stwierdzono 149 urodzeń żywych z porodów wielorakich (bliźnięta) [GUS 2017: 293]. Większość urodzeń żywych odbyło się o czasie, bądź w terminie zbliżonym do wyznaczonego dnia porodu. Ich liczba

wyniosła 10 225. Urodzenia żywe trwające 42 tygodnie i więcej objęły 157 przypadków. Natomiast liczba urodzeń wcześniaczych rozkładała się następująco: 36–32 tygodnie trwania ciąży – 731 urodzeń żywych, 31–28 tygodni trwania ciąży – 103 urodzenia żywe, poniżej 28 tygodni – 56 urodzeń żywych, w tym poniżej 22 tygodni jedno urodzenie [GUS 2017: 297]. Ogółem, w analizowanej grupie, odnotowano 67 zgonów niemowląt. Jeden zgon dotyczył niemowlęcia urodzonego z ciąży trwającej 42 tygodnie lub dłużej, inny z ciąży trwającej poniżej 22 tygodni. Liczba kolejnych zgonów uwzględniających pozostałe okresy trwania ciąży – 22 zgony, 36–28 tygodni trwania ciąży – 22 zgony, 27–22 miesiące trwania ciąży – 21 zgonów [GUS 2017: 377].

Zjawisko zwiększania się odsetka nastoletnich mężczyzn (19 lat i mniej) wchodzących w związek małżeński obserwuje się w latach 1980-1990. W roku 1980 odsetek ten wynosił 2,78%, a w 1990 r. – 4,86%. Od 1990 r. można zauważyć tendencję systematycznego obniżania się liczby nastoletnich mężczyzn nowożeńców. W 2000 r. odsetek ten wynosił 2,57%, a w kolejnych latach 0,57% (2010 r.) i 0,02% (2016 r.) [GUS 2017: 193]. Podobna sytuacja występuje w grupie kobiet, aczkolwiek liczba zawartych małżeństw przez nastolatki jest znacznie wyższa w stosunku do mężczyzn. Odsetek dziewcząt w wieku 19 lat i mniej, które zawarły związek małżeński w 1980 r., wynosił 17,61% oraz w 1990 r. – 22,01%. Na zmniejszanie liczby zawieranych małżeństw przez nastoletnie kobiety przez kolejne lata wskazują następujące dane: 2000 r. – 12,16%, 2010 r. – 3,94%, 2016 r. – 1,63% [GUS 2017: 194].

Z dalszych analiz wynika, że w 2016 r. na ogólną liczbę 193 455 związków małżeńskich, 489 (0,25%) spośród nich zostało zawartych przez mężczyzn w wieku 19 lat i mniej, przy czym mężczyźni w wieku 18 lat stanowili 21,06% tej populacji, natomiast w wieku 19 lat aż 78,94%. W przypadku nastoletnich kobiet odnotowano 3161 zawartych przez nie małżeństw (1,63%), przy czym w tej populacji związek małżeński zawarło 2,37% szesnastolatek, 4,84% siedemnastolatek, 30,12% osiemnastolatek i najwięcej, bo aż 62,67% dziewiętnastolatek [GUS 2017: 194]. Większe zróżnicowanie pod względem wieku zawierania związków małżeńskich obserwuje się wśród dziewcząt. Zapewne wynika to z regulacji prawnych obowiązujących w Polsce i zakładających, że osoba niemająca ukończonych lat osiemnastu nie może zawrzeć małżeństwa. Jednakże z ważnych powodów sąd opiekuńczy może zezwolić na zawarcie małżeństwa kobiecie, która ukończyła lat szesnaście [Dz. U. z 1964 r. Nr 9, poz. 59]. Wyższy wskaźnik zawieranych małżeństw przez nastoletnie dziewczęta odpowiada starszemu wiekowi ich życia. Więcej nastoletnich nowożeńców zarówno mężczyzn, jak i kobiet, pochodziło z terenów wiejskich [GUS 2017: 204].

2. Założenia badań własnych

Celem podjętych badań było określenie skali zjawiska nastoletniego rodzicielstwa wśród uczniów z niepełnosprawnością intelektualną uczęszczających do placówek kształcenia specjalnego. Pomimo iż najczęściej badacze nastoletniego rodzicielstwa przyjmują górną granicę zostania matką lub ojcem przed ukończeniem 18 roku życia, w prezentowanych badaniach zdecydowano się na 19 rok życia. Należy wziąć pod uwagę, że młodzi ludzie, którzy zostają rodzicami przed ukończeniem 19 lat, dopiero stoją u progu dojrzałego życia. Z reguły nie osiągają jeszcze stabilizacji życiowej w zakresie pracy zawodowej, własnego mieszkania, pełnej samodzielności finansowej, ekonomicznej. Młodzi z niepełnosprawnością intelektualną w tym wieku zazwyczaj są nadal uczniami. A zatem, w sytuacji zjawiska nastoletniego rodzicielstwa wsparcie ze strony pedagogów może być nieocenione dla przyszłości młodych rodziców, ich dziecka i najbliższych [zob. Mach 2017: 99]. Wyłoniono następujące problemy badawcze: Czy w badanych placówkach kształcenia specjalnego obserwuje się zjawisko nastoletniego rodzicielstwa, a jeżeli tak, to jaka jest jego skala? Czy zjawisko nastoletniego rodzicielstwa w badanych szkołach występuje zarówno wśród dziewcząt, jak i chłopców? W jakim wieku życia nastoletni uczniowie z badanych placówek zostali rodzicami? Czy badane szkoły spotkały się z ofertą programów profilaktycznych lub innymi strategiami na rzecz zapobiegania przedwczesnemu rodzicielstwu, a jeżeli tak, to z jakimi? Czy badane szkoły spotkały się z ofertą programów przeznaczonych dla nastoletnich rodziców, a jeżeli tak, to z jakimi?

W badaniach przeprowadzonych w roku szkolnym 2016/2017 wykorzystano własnej konstrukcji kwestionariusz do badania zjawiska nastoletniego rodzicielstwa wśród dziewcząt i chłopców z niepełnosprawnością (wersja elektroniczna), kierowany do dyrektorów szkół. Wzięły w nich udział 34 placówki z większości województw Polski, a konkretnie z 12, z wyjątkiem województwa lubuskiego, łódzkiego, podlaskiego i śląskiego (nie uzyskano odpowiedzi zwrotnej). Liczba placówek uczestniczących w badaniu z uwzględnieniem województw przedstawia się następująco: 5 – województwo dolnośląskie, 4 – województwo kujawsko-pomorskie, 1 – województwo lubelskie, 2 – województwo małopolskie, 3 – województwo mazowieckie, 1 – województwo opolskie, 4 – województwo podkarpackie, 1 – pomorskie, 1 – świętokrzyskie, 4 – warmińsko-mazurskie, 4 – wielkopolskie, 4 – zachodniopomorskie. Trzydzieści placówek funkcjonuje w środowisku miejskim, a pięć w środowisku wiejskim. Biorąc pod uwagę liczbę ludności, najwięcej ośrodków, bo 9, znajdowało się w miastach liczących od 10 000 do 19 999 mieszkańców, 6 ośrodków w miastach od 20 000 do 39 999 mieszkańców; 4 ośrodki w miastach od 40 000 do 99 999 mieszkańców; 4 ośrodki w miastach od 500 000 do

999 999 mieszkańców; 3 ośrodki w miastach od 100 000 do 199 999 mieszkańców; 2 ośrodki w miastach od 200 000 do 499 999 mieszkańców, oraz jeden ośrodek w mieście zamieszkałym przez ponad 1 000 000 mieszkańców.

Większość placówek stanowiła specjalne ośrodki szkolno-wychowawcze, zespoły szkół specjalnych, ale też zespoły placówek szkolno-wychowawczo-rewalidacyjnych, które oferowały różne etapy kształcenia, od edukacji przedszkolnej, edukacji podstawowej, gimnazjalnej po szkoły średnie. W przypadku szkół średnich najliczniej reprezentowane były specjalne szkoły/klassy zawodowe i specjalne szkoły przysposabiające do pracy, ponieważ największa liczba placówek objęta badaniami przeznaczona była dla dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną. Nieliczne kwestionariusze otrzymano od szkół reprezentujących jeden etap kształcenia (gimnazja specjalne, gimnazjum z oddziałami integracyjnymi lub zasadnicze szkoły zawodowe specjalne). Jedna ze szkół miała status szkoły społecznej.

Szkoły, które wzięły udział w badaniu, zadeklarowały, że obejmują one edukacją uczniów z niepełnosprawnością intelektualną. Ponad połowa z nich (18 szkół) kształci i wychowuje dzieci i młodzież z niepełnosprawnością intelektualną każdego stopnia (lekki, umiarkowany, znaczny, głęboki). Dwie placówki oferują edukację tylko uczniom z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu głębszym i głębokim, a siedem uczniom z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim, umiarkowanym i znacznym. W jednym przypadku wskazano na edukację uczniów z głębszym stopniem niepełnosprawności intelektualnej, zaś w drugim na edukację uczniów z lekkim stopniem tej niepełnosprawności. Dwa ośrodki specjalizują się w kształceniu dzieci i młodzieży z wadą słuchu, ale poszerzyły także ofertę edukacyjną dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną. Podobnie inny ośrodek, specjalizujący się w edukacji dzieci i młodzieży słabowidzącej i niewidomej, wskazuje również na wychowanków z niepełnosprawnością intelektualną. Niemalże wszystkie osoby wypełniające ankietę zaznaczyły, że oprócz uczniów z wiodącą niepełnosprawnością dla specyfiki ich placówki, występują też inne. Z reguły wymieniano: autyzm, zespół Aspergera, niepełnosprawność ruchową, niepełnosprawność sprzężoną, wady słuchu lub niepełnosprawność wzrokową. Na różnorodność dysfunkcji u uczniów wskazywano w dwóch przypadkach, a dotyczyły one oddziałów/ szkół integracyjnych.

W celu określenia skali zjawiska nastoletniego rodzicielstwa w populacji uczniów z niepełnosprawnością intelektualną ustalono sześć przedziałów czasowych wyznaczonych przez dany rok szkolny (ostatni z nich nie określał roku granicznego). A zatem, wyodrębniono następujące przedziały: 2015/2016, 2014/2015, 2013/2014, 2012/2013, 2011/2012, 2010 i wcześniej. Założono, iż miesiące wakacyjne urodzenia dziecka należy wliczyć do poprzedzającego ten okres roku szkolnego (np. urodzenie dziecka w miesiącu sierpniu 2015 r. powinno być odznaczone w roku szkolnym 2014/2015).

3. Wyniki badań własnych

Ponad połowa badanych osób, a mianowicie 18 respondentów potwierdziło, że w szkole wystąpiło zjawisko rodzicielstwa uczniów, zarówno wśród dziewcząt, jak i chłopców. Rodzicielstwo uczniów częściej dotyczyło dziewcząt, a mianowicie 174 przypadki macierzyństwa oraz 62 przypadki ojcostwa. Uzyskane dane pokazują, że ogólna liczba uczniów w kolejnych latach, którzy zostali rodzicami, nie ulega zmniejszeniu, jest ona w miarę stała, a nawet w niektórych latach zwiększa się. I tak, w roku szkolnym 2011/2012 w badanych szkołach odnotowano 23 uczennice będące matkami, a w następnym o 4 więcej. O ile w roku szkolnym 2013/2014 nastoletnich matek jest znów nieco mniej, to w kolejnych latach jest ich już 31 i 36. W grupie uczniów płci męskiej, podobnie jak w grupie kobiet, najmniej ojców, bo 5 odnotowano w roku szkolnym 2011/2012. Pozostałe trzy lata charakteryzują się pewną stabilnością, ponieważ wskazano na 10 uczniów-ojców w roku 2012/2013 oraz na tyle samo w roku 2014/2015. Respondenci zaznaczyli 11 uczniów-ojców w roku szkolnym 2013/2014.

Na uzyskane dane liczbowe warto popatrzeć pod względem wieku życia ucznia, który został rodzicem. W roku szkolnym 2015/2016 matkami zostało pięć dziewcząt w wieku 17 lat, jedenaście dziewcząt w wieku 18 lat, oraz dwadzieścia dziewcząt w wieku 19 lat. Pod względem wieku życia zostania matką podobne wyniki odnotowano w roku szkolnym 2014/2015. Nastoletnie macierzyństwo stwierdzono u pięciu uczennic w wieku 17 lat, u trzynastu uczennic w wieku 18 lat i również trzynastu uczennic w wieku 19 lat. Dane uzyskane za rok szkolny 2013/2014 wskazują nastoletnie macierzyństwo u dwóch szesnastoletnich uczennic. Troje dziewcząt miało 17 lat, dziewięć uczennic – 18 lat, a dziesięć – 19 lat. W roku szkolnym 2012/2013 matkami zostały trzy uczennice w wieku 16 lat, sześć uczennic w wieku 17 lat, jedenaście uczennic w wieku 18 lat i siedem uczennic w wieku 19 lat. Uczennicę, która została matką w wieku 15 lat, odnotowała jedna ze szkół w roku szkolnym 2011/2012. W tym okresie nastoletnie macierzyństwo dotyczyło dwóch uczennic, które były siedemnastolatkami, dziesięciu osiemnastolatek i tyle samo uczennic w wieku 19 lat. Otrzymane dane za rok 2010 bądź lata wcześniejsze informują, że dwie dziewczynki zostały matkami w wieku 15 lat, a jedna w wieku 16 lat. Ponadto respondenci zaznaczyli cztery przypadki urodzeń przez siedemnastolatki, czternaście urodzeń przez osiemnastolatki oraz dwanaście urodzeń przez dziewiętnastolatki.

Analizując wiek życia uczniów, którzy zostali ojcami w roku szkolnym 2015/2016, najwięcej z nich było osiemnastolatkami, a konkretnie 9 chłopców. Pięciu legitymowało się 19 rokiem życia, a jeden miał 17 lat. W roku szkolnym 2014/2015 nastoletnie ojcostwo wystąpiło również u pięciu dziewiętnastoletnich

uczniów, u czterech osiemnastolatków i jednego siedemnastolatka. Kolejne roczniki analizowane wstecz ujawniają najczęstsze nastoletnie rodzicielstwo w grupie osiemnastolatków, a mianowicie siedmiu, pięciu i dwóch uczniów w poszczególnych rocznikach, z tym, że w roku szkolnym 2011/2012 obok dwóch osiemnastolatków, pozostałych dwóch uczniów miało 19 lat. Najmłodszy ojciec w grupie chłopców miał 17 lat i były to pojedyncze przypadki w każdym roku szkolnym. Jedynie jeden z uczniów został ojcem jako szesnastolatek, aczkolwiek sytuację tą odnotowano w przedziale- 2010 rok lub wcześniej.

Porównując wiek życia nastoletnich uczniów, w którym zostali rodzicem, najwięcej matek było dziewiętnastolatkami (41,38%), a w dalszej kolejności osiemnastolatkami (39,08%), zaś prawie połowa ojców (48,38%) miała osiemnaście lat. Dziewiętnastolatkowie stanowili w tej grupie 38,71%. Nastoletni rodzice w wieku 17 lat to trzecia co do częstotliwości występowania kategoria wiekowa, która objęła 14,37% dziewcząt oraz 11,3% chłopców. Badani nie wskazali zjawiska wystąpienia nastoletniego ojcostwa u młodszych uczniów z wyjątkiem, jak już wspomniano, jednego przypadku, a mianowicie szesnastolatka. Najmłodsze matki reprezentowały trzy dziewczynki w wieku 15 lat (1,72%) oraz sześć dziewczynek w wieku szesnastu lat (3,45%).

Analizując zestawienia danych liczbowych z poszczególnych ośrodków można zauważyć, że ze zjawiskiem nastoletniego rodzicielstwa spotkała się ponad połowa badanych szkół, czyli 18, co stanowi 52,94% badanych placówek, zaś w 16 (47,06%) nie odnotowano ani jednego przypadku w badanych przedziałach czasowych. Jedenaście ośrodków, do których uczęszczali uczniowie doświadczający nastoletniego rodzicielstwa, zetknęło się zarówno z nastoletnim macierzyństwem, jak i z nastoletnim ojcostwem, a siedem tylko z nastoletnim macierzyństwem. Skala tego zjawiska jest zróżnicowana w poszczególnych szkołach. Największa liczba nastoletnich rodziców, uwzględniając wszystkie przedziały czasowe, w jednej ze szkół wyniosła 83 uczniów, w tym 46 matek i 37 ojców. Należy podkreślić, że tylko w ostatnim analizowanym roku szkolnym 10 uczennic tej szkoły urodziło dziecko, a 8 uczniów zostało ojcami, w tym 5 uczennic i 5 uczniów było dziewiętnastolatkami. W dalszej kolejności inne szkoły odnotowały następujące wskaźniki nastoletniego rodzicielstwa: 34 nastoletnie matki, 22 nastoletnie rodzicielstwa (18 matek i 4 ojców), 19 nastoletnich rodziców (13 matek i 6 ojców), 16 nastoletnich rodziców (14 matek i 2 ojców), 12 nastoletnich rodziców (9 matek i 3 ojców) oraz 11 nastoletnich rodziców (8 matek i 3 ojców). Z tylko jednym przypadkiem nastoletniego macierzyństwa zetknęły się dwie szkoły. Respondenci z pozostałych ośrodków zaznaczają od 2 do 10 przypadków nastoletniego rodzicielstwa. Siedem ośrodków w miarę regularnie odnotowywało zjawisko nastoletniego rodzicielstwa, a trzy z nich w każdym analizowanym roku szkolnym, łącznie z przedziałem 2010 r. i wcześniej. Na podstawie uzyskanych danych można zauważyć,

że w latach 2010 i mniej do roku szkolnego 2015/2016 najczęściej nastoletnich rodziców odnotowały badane szkoły z województwa wielkopolskiego (101 uczniów), kujawsko-pomorskiego (51 uczniów), małopolskiego (26 uczniów), a w dalszej kolejności z województwa warmińsko-mazurskiego (19 uczniów), dolnośląskiego (11 uczniów), zachodniopomorskiego (11 uczniów), podkarpackiego (10 uczniów), mazowieckiego (5 uczniów). Warto podkreślić, że w obrębie wymienionych województw były szkoły, które nie wskazały ani jednego przypadku nastoletniego rodzicielstwa. Dla przykładu, na pięć szkół z województwa dolnośląskiego, które wzięły udział w badaniu, tylko jedna zaznaczyła istnienie omawianego zjawiska. Podobna sytuacja dotyczy szkół z województwa warmińsko-mazurskiego. Prezentowane dane nie wykazały nastoletniego rodzicielstwa wśród uczniów z województwa lubelskiego, opolskiego i świętokrzyskiego, aczkolwiek w badaniu wziął udział tylko jeden ośrodek z każdego z tych trzech województw.

Omówione dotychczas wyniki badań dotyczyły uczniów, którzy w danym roku szkolnym zostali rodzicami. Dlatego też kolejny aspekt podjętych analiz wiąże się z uczniami oczekującymi na dziecko. Okazało się, że osiem z badanych ośrodków w roku szkolnym 2016/2017 ponownie zetknęły się ze zjawiskiem nastoletniego rodzicielstwa wśród uczniów. Dwa ośrodki mieściły się w województwie kujawsko-pomorskim, dwa w województwie małopolskim, jeden w województwie warmińsko-mazurskim, jeden w wielkopolskim, dwa w zachodniopomorskim. I tak, ośmiu respondentów potwierdziło, że w momencie prowadzenia badań do placówek uczęszczali uczniowie, którzy niebawem mieli zostać rodzicami. Uczennice w ciąży stanowiło siedem osiemnastolatek oraz osiem dziewiętnastolatek. Z kolei w grupie mężczyzn dziecka spodziewali się jeden siedemnastolatek, a także czterech osiemnastolatek oraz sześciu dziewiętnastolatek. Uczniowie oczekujący dziecka, czyli piętnastu wychowanków uczęszczało do szkół, w których występowało już wcześniej zjawisko nastoletniego rodzicielstwa. Jeden z ośrodków tylko raz wcześniej wskazał taką sytuację.

Jak wcześniej zasygnalizowano większość szkół obejmowała edukacją uczniów z niepełnosprawnością intelektualną. Szkoły, w których najliczniej występowało omawiane zjawisko, przeznaczone były dla tej grupy młodzieży. Dwa ośrodki ukierunkowane na kształcenie dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością słuchową nie stwierdziły dotychczas nastoletniego rodzicielstwa. Sporadyczne przypadki odnotowała jedna z placówek dla uczniów z niepełnosprawnością wzrokową. Należy jednak przypomnieć, że respondenci ze wszystkich szkół, również tych specjalizujących się w edukacji i rehabilitacji uczniów z niepełnosprawnością sensoryczną, wspomnieli o uczęszczaniu grupy uczniów z niepełnosprawnością intelektualną. W związku z tym, na podstawie uzyskanych danych nie sposób określić czy w ostatnio wskazanej placówce nastoletnie rodzicielstwo dotyczyło młodzieży posiadającej oprócz uszkodzenia wzroku, także niepełno-

sprawność intelektualną. Ponadto odnotowano jedną dziewiętnastoletnią ciężarną uczennicę.

Inną podjętą w prezentowanych badaniach kwestią było rozpoznanie oferty programów profilaktycznych lub innych strategii na rzecz zapobiegania przedwczesnemu rodzicielstwu, z jakimi spotkała się szkoła. Ponad połowa, bo 16 respondentów potwierdziła, że taka miała miejsce. Poproszono także o wskazanie autorów i tytułów ewentualnych programów. W większości dyrektorzy ośrodków wymieniali jedynie szkolne programy, tworzone głównie przez nauczycieli lub specjalistów danej szkoły (byli to m.in. nauczyciele wiedzy o społeczeństwie, wychowania do życia w rodzinie, szkolny pedagog i psycholog, pedagogzy specjalni, katecheci, a także specjalista spoza szkoły będący jednocześnie edukatorem seksualnym i pedagogiem specjalnym). Siedem szkół zaznaczyło typowo autorskie programy, których tytuły sugerują węższe lub szersze ujęcie podjętej problematyki. Dotyczyły one m.in. zagadnień wczesnego macierzyństwa, przygotowywania do bycia mamą, pomocy w opiece nad dziećmi. Jedna ze szkół mogła pochwalić się autorskim programem opracowanym we współpracy z jednym z autorytetów w zakresie edukacji seksualnej osób z niepełnosprawnością intelektualną. Jeszcze inna placówka wymieniła autorski program skonstruowany przez nauczyciela wiedzy o społeczeństwie skupiający się na wybranych elementach edukacji seksualnej młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym. Była to też jedyna szkoła, która wskazała także na lokalny program będący projektem stowarzyszenia działającego na rzecz osób z niepełnosprawnością intelektualną.

Pozostali dyrektorzy zwracali uwagę na podejmowanie działań profilaktycznych w ramach przedmiotu wychowanie do życia w rodzinie lub szkolnego programu profilaktyki i szkolnego programu wychowawczego. Niektórzy respondenci wpisali nazwy ogólnodostępnych programów, realizowanych w ramach przedmiotu wychowania do życia w rodzinie: Teresy Król „Wędrując ku dorosłości”, Elżbiety Papis „Życie i miłość. Program wychowania dzieci i młodzieży”. W dwóch przypadkach nie podano żadnych informacji na temat oferty programów profilaktycznych czy też innych działań na rzecz zapobiegania przedwczesnemu rodzicielstwu. Jeden z dyrektorów stwierdził ogólnikowo, że spotkał się z taką ofertą podczas konferencji. A zatem, ponad połowa badanych, czyli osiemnastu respondentów twierdziło, że ich szkoła nie słyszała o wspomnianych programach lub strategiach. Na osiemnaście szkół, które posiadały doświadczenia nastoletniego rodzicielstwa, dwanaście z nich podejmowało opisane powyżej działania. Cztery szkoły bez tego typu doświadczeń również dysponowała propozycją działań profilaktycznych, z tym, że w dwóch przypadkach umiejscowiono je w ramach wychowania do życia w rodzinie, oraz w szkolnym programie profilaktyki i szkolnym programie wychowawczym. Programy autorskie realizo-

wane były przez cztery szkoły, w których nie wystąpiło zjawisko nastoletniego rodzicielstwa, albo odnotowano epizodyczne przypadki oraz przez trzy szkoły, w których problem ten występuje.

Niemalże wszyscy respondenci, podkreślili, że ich szkoła nie spotkała się z ofertą programów przeznaczonych dla nastoletnich rodziców, w przeciwieństwie do tylko jednego dyrektora. Niestety nie uzyskano bliższych informacji dotyczących nazwy lub autora tego programu, a także jego zasięgu (centralny, lokalny, czy szkolny).

Zakończenie

Na podstawie uzyskanych rezultatów badawczych można stwierdzić, iż ze zjawiskiem nastoletniego rodzicielstwa spotkała się ponad połowa placówek, które wzięły udział w badaniu. Ogólna liczba nastoletnich rodziców w kolejnych latach nie ulegała zmniejszeniu, była ona w miarę stała, a nawet w niektórych latach zwiększała się, w przeciwieństwie do danych ogólnokrajowych świadczących o tendencji spadkowej (oczywiście nie sposób porównywać tych wyników celem wysunięcia daleko idących wniosków, ze względu na małą populację w badaniach własnych). Skala tego zjawiska jest zróżnicowana w poszczególnych szkołach. Jako przykład można wskazać, z uwzględnieniem wszystkich przedziałów czasowych, szkoły, w których odnotowano największą i najmniejszą liczbę nastoletnich rodziców, a mianowicie 83 uczniów (46 matek i 37 ojców) i jeden przypadek nastoletniego macierzyństwa zaznaczony przez dwie placówki. Nastoletnie rodzicielstwo dotyczyło zarówno uczennic jak i uczniów, częściej dziewcząt (174 przypadki) niż chłopców (62 przypadki). Wiek życia nastoletnich uczniów, w którym zostali rodzicami okazał się zróżnicowany, jednakże najczęściej matek było dziewiętnastolatkami (41,38%), a w dalszej kolejności osiemnastolatkami (39,08%), zaś prawie połowa ojców (48,38%) miała osiemnaście lat. Najmłodsze matki reprezentowały trzy dziewczynki w wieku 15 lat (1,72%), zaś w grupie chłopców najmłodszym ojcem okazał się jeden szesnastolatek.

Prawie połowa dyrektorów badanych szkół potwierdziła, że szkoła dysponuje ofertą programów profilaktycznych na rzecz zapobiegania przedwczesnemu rodzicielstwu. Ich autorami byli głównie nauczyciele lub specjaliści (psycholog, pedagog) pracujący w danej placówce. Część wskazywanych działań stanowi jedynie element programu wychowawczego szkoły. Z otrzymanych informacji można przypuszczać, iż znikoma liczba placówek korzystała ze wsparcia nauczycieli posiadających kompetencje z zakresu edukacji seksualnej, a wskazane ogólnodostępne programy do nauczania przedmiotu wychowanie do życia w rodzinie za-

pewne obejmowały uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim. Zdecydowana większość dyrektorów przyznała, że ich szkoła nie spotkała się z ofertą programów przeznaczonych dla nastoletnich rodziców.

Jak podkreślają specjaliści, każda placówka musi uwzględniać rozwój psychoseksualny wychowanka, gdyż jest on jedną ze sfer jego funkcjonowania, której nie da się wyizolować. Zwraca się również uwagę, iż sam przedmiot „wychowanie do życia w rodzinie” sugeruje obowiązek realizacji wspomnianych zagadnień, o ile rodzice nie złożyli wniosku o wyłączenie dziecka z tych zajęć [Fornalik b.r.w.: 83–84]. Uczniowie pełnoletni sami decydują o uczęszczaniu na nie, z wyjątkiem uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim [Dz. U. z 1999 r. Nr 67, poz. 756]. Dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym nie przewiduje się organizacji takich zajęć, gdyż – jak podkreśla Ministerstwo Edukacji Narodowej – w podstawie programowej kierowanej do tej grupy, są treści związane z przygotowaniem do życia w rodzinie w ramach obowiązkowych zajęć edukacyjnych [<https://men.gov.pl/ministerstwo/informacje/wychowanie-do-zycia-w-rodzinie-rozporzadzenie-podpisane.html>, dostęp: 23.06.2018; zob. Dz. U. z 2017 r., poz. 1117].

Anna Prokopiak [2012: 77; por. Mejnartowicz b.r.w.: 22], podejmując refleksję nad wychowaniem seksualnym osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym i znacznym, zauważa, że w praktyce głównym kierunkiem podejmowanych działań staje się redukcja przejawów zachowań autoseksualnych, aniżeli realizowanie konkretnego programu edukacyjnego. Co więcej, pedagodzy poszukują takich programów. Nie zawsze znajdują satysfakcjonujące propozycje bibliograficzne, które odpowiadałyby na ich wątpliwości. Niestety, niektórzy wychowawcy prezentują postawę zamkniętą. Opierają się na utartych opiniach, bądź też w ogóle nie poszukują optymalnych rozwiązań. Warto podkreślić, że również rodzice mają prawo oczekiwać od szkół wsparcia w edukacji seksualnej swojego dziecka. Badania Marzeny Buchnat i Katarzyny Waszyńskiej [2016: 116] wśród rodziców dzieci z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim w wieku gimnazjalnym wykazały, że nie czują się oni przygotowani do edukacji seksualnej swojej córki lub syna. Połowa z nich przyznała, że nie posiada wiedzy na temat rozwoju psychoseksualnego własnego dziecka. Co istotne, większość uważała, że o płciowości i seksualności powinni rozmawiać z dziećmi rodzice i nauczyciele. Powodem unikania tego typu rozmów przez rodziców okazał się m.in. brak wiedzy, w jaki sposób poruszać wskazaną problematykę z dzieckiem. Interesujące tureckie badania na temat opinii rodziców o seksualności ich nastoletnich dzieci z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim i umiarkowanym przeprowadzili A. Isler i in. [2009: 231]. Zdaniem ponad połowy rodziców edukacja seksualna powinna zaczynać się w szkole podstawowej. Nieco mniej badanych konsultowało się ze współmałżonkiem w sprawach seksualności dziecka.

Spora grupa rodziców nie podejmowała się edukacji seksualnej wobec swego potomstwa, a niektórzy przyznali, że nigdy nie rozmawiali na tego typu tematy. Rodziców nurtowały głównie kwestie przyszłości dziecka, zwłaszcza gdy ich już zabraknie, albo ich ustosunkowania się do pragnienia posiadania przez potomka sympatii bądź chęci zamążpójścia.

Wyzwaniem dla współczesnych szkół, a także innych instytucji staje się profesjonalna pomoc nastoletnim rodzicom, zwłaszcza wtedy, gdy nie mogą oni liczyć na swoich najbliższych [Mach 2017: 113; zob. Kijak 2014: 109–110].

Przeprowadzone badania skłaniają do podjęcia dalszych analiz zjawiska nastoletniego rodzicielstwa wśród dziewcząt i chłopców z niepełnosprawnością intelektualną, ale na szerszej zakrojonej skali, z jednoczesnym uwzględnieniem stopnia niepełnosprawności w tej populacji uczniów.

Bibliografia

- Bakiera L., Szczerbal J. (2018), *Doświadczenie nastoletniego macierzyństwa a wybrane aspekty funkcjonowania dorosłych kobiet*, „Polskie Forum Psychologiczne”, t. 23, nr 1, s. 102–121.
- Bidzan M. (2013), *Nastoletnie rodzicielstwo. Perspektywa psychologiczna*, Wydawnictwo Harmonia Universalis, Gdańsk.
- Buchnat M., Waszyńska K. (2016), *Oczekiwania rodziców wobec edukacji seksualnej dzieci i młodzieży z lekką niepełnosprawnością intelektualną*, „Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej”, nr 13, s. 103–123.
- Bunio-Mroczek P. (2014), *Być nastoletnim ojcem w łódzkiej enklawie biedy. Rodzicielstwo młodych mężczyzn o niskim statusie społeczno-ekonomicznym w świetle koncepcji „nowego ojcostwa”*, „Wychowanie w Rodzinie”, t. 10(2), s. 351–373.
- Fornalik I. (b.r.w.), *Dojrzewanie. Miłość. Seks. Poradnik dla rodziców osób z niepełnosprawnością intelektualną*, Stowarzyszenie Rodzin i Opiekunów Osób z Zespołem Downa *Bardziej Kochani*, Warszawa.
- GUS (2017), *Rocznik Demograficzny*, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa.
- Isler A., Beytut D., Tas F., Conk Z. (2009), *A study on sexuality with the parents of adolescents with intellectual disability*, „Sexuality and Disability”, nr 27, s. 229–237.
- Kijak R. (2014), *Seksualność człowieka z niepełnosprawnością intelektualną a rodzina*, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa.
- Linton K.F., Adams Rueda H. (2014), *Experiences with Pregnancy of Adolescents with Disabilities from the Perspectives of the School Social Workers Who Serve Them*, „Health & Social Work”, t. 39, nr 2, s. 92–100.
- Mach A. (2017), *Nastoletnie rodzicielstwo dziewcząt i chłopców z niepełnosprawnością*, „Wychowanie w Rodzinie”, t. 16(2), w druku.
- Mach A. (2017), *From being a teenage mother to adult life according to a woman with intellectual disability*, „Interdisciplinary Contexts of Special Pedagogy”, nr 17, s. 99–116.
- Mejnartowicz D. (b.r.w.), *Seksualność osób z zespołem Downa [w:] Wieczne dzieci czy dorośli. Problem seksualności osób z niepełnosprawnością intelektualną*, Stowarzyszenie Rodzin i Opiekunów Osób z Zespołem Downa *Bardziej Kochani*, Warszawa.

- Prokopiak A. (2012), *Postawy osób znaczących wobec seksualności młodzieży z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym i znacznym*, Akapit s.c., Lublin.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 12 sierpnia 1999 r. w sprawie sposobu nauczania szkolnego oraz zakresu treści dotyczących wiedzy o życiu seksualnym człowieka, o zasadach świadomego i odpowiedzialnego rodzicielstwa, o wartości rodziny, życia w fazie prenatalnej oraz metodach i środkach świadomej prokreacji zawartych w podstawie programowej kształcenia ogólnego (Dz. U. z 1999 r. Nr 67, poz. 756).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 2 czerwca 2017 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie sposobu nauczania szkolnego oraz zakresu treści dotyczących wiedzy o życiu seksualnym człowieka, o zasadach świadomego i odpowiedzialnego rodzicielstwa, o wartości rodziny, życia w fazie prenatalnej oraz metodach i środkach świadomej prokreacji zawartych w podstawie programowej kształcenia ogólnego (Dz. U. z 2017 r., poz. 1117).
- Sarnat-Ciaśtko A. (2008), *Nastoletnie macierzyństwo- rozważania o sytuacji psychospołecznej młodocianych matek*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Seria: Pedagogika”, t. 17, s. 141–157.
- Shandra C.L. (2011), *Life-course transitions among adolescents with and without disabilities*, „International Journal of Sociology”, nr 41, s. 67–86.
- Shandra C.L., Chowdhury A.R. (2012), *The first sexual experience among girls with and without disabilities*, „Journal of Youth and Adolescence”, nr 41, s. 515–532.
- Skowrońska-Pućka A. (2016a), *Nastoletnie macierzyństwo- szansa czy ograniczenie? Doświadczenia małoletnich matek z grup de faworyzowanych*, „Studia Edukacyjne”, nr 42, s. 217–232.
- Skowrońska-Pućka A. (2016b), *Sytuacja edukacyjna małoletnich matek, wychowanek placówek opiekuńczo-wychowawczych. Perspektywa biograficzna*, „Studia Edukacyjne”, nr 40, s. 191–211.
- Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz. U. z 1964 r. Nr 9, poz. 59).

Netografia

<https://men.gov.pl/ministerstwo/informacje/wychowanie-do-zycia-w-rodzynie-rozporzadzenie-podpisane.html> [dostęp: 23.06.2018].